

ПРО ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ СТАРОДАВНІХ СЛОВ'ЯН

В. І. БІДЗІЛЯ

1

У питанні походження слов'ян та їх історичного минулого серед вчених немає єдиного погляду. Найбільш дискусійними залишаються питання етнічної інтерпретації ряду археологічних культур раннього залізного віку і I тисячоліття н. е., які могли мати пряме чи опосередковане відношення до ранньої історії слов'ян. Розбіжність у поглядах вчених особливо посилилась останнім часом. Ще зовсім недавно такі культури лісостепової зони Східної Європи, як черняхівська, зарубинецька, культури скіфського часу, у більшості дослідників не викликали сумнівів щодо їх слов'янської належності в принципі, і основні проблеми перелічених культур полягали у встановленні окремих ланок зв'язку між ними, вивченні певних категорій матеріальної культури, їх хронології, зв'язків з сусідніми племенами тощо, одним словом,— у поглибленому вивченні змісту самих цих культур. Зараз становище змінилося. Немало вчених-археологів розглядає слов'янські народи, принаймні їх східну групу, як етнічне утворення середньовічних часів, трохи чи не як породження феодальної доби.

Досягнення слов'янознавства 50 — початку 60-х років, що ґрунтувалися на джерелознавчому матеріалі широких археологічних досліджень післявоєнних років, на даних антропології, мовознавства, етнографії, на матеріалах вивчення продуктивних сил, раптом стали предметом перегляду і критики. Навіть дані писемних джерел останнім часом починають потроху обминатись і замовчуватись, а матеріали археології розглядаються самі по собі, що нерідко заслоняє надбання історичних та інших суміжних дисциплін з даної проблеми, зокрема мовознавства, яке має безумовні успіхи у дослідженні найдавнішого історичного минулого слов'ян і вбачає їх початки в глибокій давнині — у III—II тисячоліттях до н. е.¹ Досягнення мовознавства вже стали надбанням ряду узагальнюючих праць як в нашій, так і в інших країнах². Водночас вітчизняні археологи-славісти, а також спеціалісти інших країн почали висловлювати переконання в тому, що слов'янський етнічний елемент на землях Східної Європи є дуже пізнім і прийшлим явищем³. При цьому досягнення мовознавців і не критикуються, і не приймаються, а просто

обминаються як неіснуючі. Причину такого явища важко знайти, а тому виникають цілком закономірні припущення: або проблеми ранньослов'янської історії до цього часу вивчались на непереконливих джерелах, або ж з'явилися принципово нові джерела, яких наука не знала до цього часу і які можуть змінити погляди, що існували раніше, або, нарешті, самі нові погляди на історію слов'ян недостатньо обгрунтовані.

Погляди вчених на питання походження слов'ян можна звести до трьох основних напрямів*: 1) східні слов'яни є автохтонним населенням Східної Європи; 2) східні слов'яни є пізніми пришельцями на землі Східної Європи; 3) східні слов'яни є автохтонним населенням, але в процесі історичного розвитку з тих або інших причин залишали свою основну територію.

Перша точка зору, що стверджує автохтонний розвиток слов'ян в межах окресленої території, буде розглянута нижче разом з позицією автора,

Другу точку зору, яка обстоює тезу, що історію східних слов'ян можна починати тільки з середини I тисячоліття н. е. або ж з передня Київської Русі, найбільш чітко сформулювали М. І. Артамонов і І. І. Ляпушкін⁴. М. І. Артамонов вважав, що найранішими східноєвропейськими старожитностями слов'ян є корчацький тип пам'яток VI—VII ст., і навіть синхронні пам'ятки Середнього Подніпров'я з типологічно близькою до корчацької групи матеріальною культурою він не визнавав за слов'янську. Щодо культур попереднього часу, зокрема черняхівської, то М. І. Артамонов вважав їх належними германським племенам Повілля.

Близьких поглядів дотримувався І. Л. Ляпушкін, який слов'янськими вважав тільки пам'ятки роменської культури VIII—IX ст. і корчацький тип, не визнаючи за всіма попередніми культурами будь-якого відношення до слов'ян. Появу слов'ян на східноєвропейських землях І. І. Ляпушкін пов'язував із переселенням їх з Подунав'я. Щодо дунайського походження східних слов'ян, то з цього приводу існує велика література, і ця точка зору є дуже старою, а не чимось новим в історіографії. Її поява в літературі наших днів була досить дивним і зовсім не оригінальним явищем.

Таким чином, за М. І. Артамоновим та І. І. Ляпушкіним, слов'яни на землях Східної Європи з'являються тільки з третьої чверті I тисячоліття н. е. як прийшла населення, а весь попередній культурний розвиток східноєвропейських земель не має ніякого відношення до формування його як етнічного елемента, більше того, жодне з культурних чи технічних надбань першої половини I тисячоліття н. е., на думку вказаних дослідників, не ввійшло до складу слов'янської культури. З поглядів вказаних авторів випливає ще один прямий висновок: на землях Східної

* В даному випадку погляди дослідників щодо походження західних слов'ян не розглядаються.

Європи, точніше, в її лісостеповій смузі, в середині I тисячоліття н. е. пройшла повна, к о р і н н а зміна населення.

Майже одночасно з цією точкою зору в літературі з'явилась гіпотеза П. М. Третьякова, згідно з якою словенський етнічний елемент в Подніпров'ї визнається вже для рубежу нашої ери і ототожнюється з носіями зарубинецької культури Середнього Подніпров'я II ст. до н. е.— II ст. н. е. як результат автохтонного розвитку місцевого населення. В пізніші часи історична доля слов'янського зарубинецького населення, за П. М. Третьяковим, виглядає досить складно: під тиском черняхівських племен слов'янське населення відступає на північ, в лісову зону, а його первісну територію займають неслов'янські черняхівські племена, які просуваються на північ з південних областей України⁵. Пізніше, в третій чверті I тисячоліття, пізньозарубинецьке населення з лісової смуги знову повертається в більш південні області і займає свої давні землі, що звільнилися після розпаду черняхівської культури. П. М. Третьяков у своїх побудовах спирався на відсутність спадкоємності між зарубинецькими та черняхівськими пам'ятками, з одного боку, та на відсутність зв'язків між черняхівською культурою і пам'ятками середини I тисячоліття н. е.— з другого. Відсутність вказаної спадкоємності в матеріальній культурі є основним аргументом взагалі всіх дослідників, що не визнають автохтонності слов'янства на землях Східної Європи.

Заслугою автора вказаної гіпотези, безперечно, є те, що він правильно і вперше на археологічних матеріалах довів північне і північно-східне розселення зарубинецьких племен. Цей процес у венедів засвідчений і загальною тенденцією писемних джерел перших століть нашої ери, які одноставно визнають активність і рухомість слов'ян на великих просторах від Дунаю до Балтики. Гіпотеза П. М. Третьякова виглядає переконливою. Найбільш слабким місцем її здається друга частина — повернення слов'янських племен на південь, в Лісостеп. Така реконструкція історичного процесу не підкріплюється джерелознавчим матеріалом і не відповідає історичній логіці.

Справді, на здійснення цього своєрідного «рейду» зарубинецьким слов'янам відводилось близько 300 років — від II ст. до VI ст. За цей час осіле землеробське населення, не змінюючи свого господарського укладу, повинно було зайняти все Подесення, межиріччя Десни і Сожу, вийти на землі Верхнього Подніпров'я, освоїти їх і назавжди закріпити за собою, а потім великою масою повернутися на південь і таким же чином знову закріпити за собою лісостепову смугу, звільнену від черняхівців. П. М. Третьяков зазначає, що процес колонізації Дніпровсько-Деснянського межиріччя був тривалим, проходив повільно. Це був мирний процес поступового проникнення слов'ян на нові землі, зайняті до цього часу давньобалтськими племенами.

До речі, зазначимо, що північне і північно-східне розселення слов'ян розпочалося вже з перших століть нашої ери, тобто раніше, ніж встигла

сформуватися лісостепова черняхівська культура, під тиском якої немов відступила зарубинецька культура.

В гіпотезі П. М. Третьякова ми повинні відзначити визнання автором зміни населення лісостепової смуги протягом першої половини I тисячоліття н. е.: вона переходила з рук в руки наприкінці першої і наприкінці другої чвертей тисячоліття. Таким чином, картина історичного процесу у П. М. Третьякова виглядає ще більш складною і нестійкою, з подвійною зміною населення, а отже, з цілковитим порушенням всякої спадкоємності в культурному розвитку.

Якщо наведені погляди прийняти за достовірні і доведені джерелознавчим матеріалом, то ми неминуче повинні визнати, що третя чверть I тисячоліття н. е. була часом появи слов'ян одразу на великих просторах від Карпат на заході і до Сіверського Дінця на сході, від порожистої частини Дніпра до його верхів'їв. Ці величезні простори повинні були стати стабільно слов'янськими, з єдиним провідним слов'янським етнічним елементом в основі, з чітко налагодженою економікою, яка враховувала всі географічно-кліматичні умови нової зони, з налагодженими відносинами з сусідами і, щонайменше, уже зі своєю мовною специфікою.

Таким чином, ми повинні визнати, що протягом одного-двох століть східні слов'яни оволоділи новими землями в такій мірі, в якій це робилося іншими європейськими народами протягом тисячоліть. Очевидно, це не так, і можна піддати серйозним сумнівам положення про те, що територія стародавніх східних слов'ян сформувалась одночасно, що це був короткочасний процес в рамках кількох століть. Захищати таке положення тільки посиланнями на відсутність зовнішньо виявлених спадкоємних рис в матеріальній культурі — недостатньо.

Більше того, на сьогодні частина археологів взагалі ставить під сумнів правомірність археології як науки вирішувати питання етнічної історії, віддаючи це право виключно мовознавчим дисциплінам. Такі погляди археологів можна пояснити або небажанням розкрити історичну інформацію, яка закладена в матеріальній культурі, або ж надзвичайно спрощеним поглядом на археологію. Загальновідомо, наприклад, що такі явища стародавньої історії, як переселення народів, зміна одних людських колективів іншими, взаємини між племенами (з елементами етнічних проникнень чи без них) та ін., може пояснити тільки археологія. А це, врешті, і є питання етнічної історії.

2

Погляди дослідників на етногенез слов'ян формувалися під безпосереднім впливом і на основі археологічних матеріалів, одержаних головним чином в післявоєнні роки. Саме в цей час було виявлено і досліджено ряд нових культур і груп археологічних пам'яток, які принципово поповнили джерелознавчу основу історичної науки, а в 50-х і 60-х роках вони дістали історичну інтерпретацію і вже стали надбанням ши-

рокого наукового кола. Одночасно з відкриттям нових культур нагромаджувався і значний новий матеріал в уже відомих культурах, що теж мало важливе значення для дальших досліджень проблеми. Наслідки цих досліджень так чи інакше повинні були вплинути на вирішення проблеми походження стародавніх слов'ян, оскільки значна частина нових пам'яток відноситься до бронзового і залізного віків, а також до часів історичних слов'ян, тобто саме до тих періодів, коли найбільш інтенсивно проходили процеси формування слов'ян.

Коротко розглянемо, в якій мірі ці матеріали сприяли ствердженню думки про місцеве походження слов'ян або як вони спростовували такі твердження.

Принципово важливим явищем в археології було відкриття в 1949 р. чорноліської культури в лісостеповому Правобережжі, яка відповідає перехідному етапові від бронзового до залізного віку⁶, і жаботинської групи пам'яток ранньоскіфської культури, що стала відомою з 1950 р.⁷ Ці групи пам'яток заповнили прогалину в історичному процесі самого початку раннього залізного віку і стали зв'язуючими ланками між культурою пізнього етапу бронзового віку і культурою осілого лісостепового населення скіфського часу. Завдяки цим відкриттям у 50-х роках було доведено безперервність історичного розвитку від XIII ст. до н. е. і до зарубинецького часу без суттєвої зміни населення на цій території, що має для нас надзвичайно важливе значення. Такі висновки не заперечувались і не піддавались сумнівам жодним з дослідників ні тоді, ні в наш час. Більше того, останнім часом вдалося виявити підоснову культур пізньобронзового часу і таким чином процес безперервності поглибити до середини II тисячоліття до н. е., тобто до раннього періоду східнотшинської культури, з якою лінгвістика небезпідставно пов'язує найдавніший протослов'янський етнічний елемент⁸. Ці матеріали є надзвичайно важливою ланкою у вивченні найраніших історичних етапів слов'янських племен і тепер визнаються всіма провідними славістами Європи⁹.

У 1950 р. на Київщині була відкрита підгірцівська культура розвинутого етапу раннього залізного віку, а в 1951 р. Поліська експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом П. М. Третякова виявила пам'ятки такого самого типу на території Білорусії поблизу с. Милогради Гомельської області¹⁰. Обидві групи пам'яток увійшли в науку під назвою підгірцівсько-милоградської культури, яка датується VI—III ст. до н. е. і займає область Полісся, доходючи на півдні до верхів'я р. Стугни та Південного Бугу. Дослідники підгірцівсько-милоградської культури небезпідставно схильні відносити її до числа протослов'янських, пов'язуючи, зокрема, з геродотівськими племенами неврів¹¹, слов'янська належність яких визнається багатьма спеціалістами ще з часів Л. Нідерле. Існують і інші погляди на ці пам'ятки. Ю. В. Кухаренко, зокрема, визнає балтську належність милоградської культури, мотиву-

ючи свою гіпотезу близькістю матеріальної культури милоградських і балтських племен¹².

Так чи інакше, але підгірцівсько-милоградські пам'ятки стали ще однією ланкою, яка в цілому має відношення до історії давніх слов'ян, оскільки вони є або безпосередньо слов'янськими або ж залишені північними сусідами давніх слов'ян — балтами, і в такому випадку вони можуть визначити північний кордон слов'янських земель в період раннього залізного віку.

Перелічені нові групи пам'яток і далі поглиблене дослідження уже відомих пам'яток лісостепового правобережного Подніпров'я дали можливість створити суцільну культурно-хронологічну картину раннього залізного віку.

Для періоду рубежу і першої половини I тисячоліття н. е. джерелознавча база практично не поповнилася новими, досі невідомими археологічними культурами. Зарубинецька і черняхівська культури, відкриті у свій час В. В. Хвойкою, для межиріччя Дніпра і Дністра лишаються до цього часу провідними. На окраїнних землях цих культур відомі найрізноманітніші сусідні культурні групи і окремі пам'ятки, зміст і основні риси яких теж давно відомі. Слід звернути увагу тільки на одну нову групу пам'яток, а саме на пам'ятки типу Дитиничі— Тришин, яким, на нашу думку, останнім часом надається перебільшене, мало не вирішальне значення при інтерпретації слов'янських археологічних культур рубежу і першої половини I тисячоліття н. е.

Відразу після відкриття могильника в с. Дитиничі Ровенської області він правильно оцінювався його дослідниками як незвичайна пам'ятка в системі місцевих культурних проявів і інтерпретувався як вияв гепідських старожитностей Повіслення¹³. Відкриття гето-гепідських пам'яток в цьому районі дослідниками було сприйнято цілком спокійно. Враховуючи розташування Західної Волині на кордоні з Повісленням, пам'ятки типу Дитиничі цілком логічно було чекати на цих землях як прояв інфільтрації сусіднього населення, яке до того ж, згідно з писемними джерелами, перебувало в стані рухомості, було охоплене переселенською хвилею.

На початку 60-х років було виявлено другий могильник цього типу в Тришині, на околиці м. Брест¹⁴. Уже після розкопок в Дитиничах виявилось, що окремі матеріали цього типу пам'яток є в пам'ятках черняхівської культури Волині, але вони виявилися чужими місцевому слов'янському населенню. Поодинокі матеріали пам'яток типу Дитиничі—Тришин зараз відомі в багатьох пунктах Волині — у Любомлі, Лепесівці, Машівці та ін.¹⁵, на Поділлі — у Косанові, Раковці Чеснівському¹⁶ і навіть у Подніпров'ї¹⁷ — на могильнику в Компанійцях. Але слід звернути особливу увагу на одну суттєву обставину — ці матеріали виступають на черняхівських могильниках як елементи окремих поховань і представлені тільки окремими формами ліпного посуду. Ця обставина надзвичайно важлива, оскільки вона допомагає правильно оцінити <*ерня-

хнівські могильники і окремі поховання як комплекси з їх складовими частинами. Не будемо забувати, що саме ці складові частини комплексів

і розцінюються як такі, що визначають як самих носіїв, так і матеріальну культуру Черняхова¹⁸. При цьому до уваги не беруться абсолютно переважаючі комплекси інших типів ліпного і особливо гончарного посуду, а також житлобудування, характер господарського укладу, соціально-економічні умови, які визначають основні риси культури і історичні умови існування її носіїв. Коли ж розглядати археологічну культуру як комплекс прояву суспільного буття людей, то роль елементів пам'яток типу Дитиничі—Тришин в складі черняхівської культури буде зведено нанівець. М. І. Артамонов у свій час відзначав, зокрема, що для волинської групи черняхівської культури характерний заглиблений тип житлових споруд, який не властивий пам'яткам типу Дитиничі. Останнім часом це підкреслює й В. Д. Баран¹⁹. Немає повної відповідності між черняхівською культурою і пам'ятками типу Дитиничі і в поховальному обряді.

Непогодженостей в подібних міркуваннях, як бачимо, існує чимало, незважаючи на всю популярність наведеної інтерпретації пам'яток типу Дитиничі—Тришин. Очевидно, історичне значення даного типу пам'яток полягає насамперед в тому, що вони фіксують східний кордон і найпізнішу фазу переселення германських племен з Повіслення на південь, а не у визначальній ролі формування черняхівської культури, що неодноразово підкреслювалося дослідниками²⁰.

Таким чином, уже з простого переліку основних джерельних досягнень археологічної науки протягом останніх десятиліть стає ясным, що принципово важливих нових матеріалів, які б дали підставу переглянути питання ранньої історії слов'ян до середини I тисячоліття н. е., не було виявлено. Всі вони здебільшого тільки доповнюють і уточнюють положення про те, що зародження і розвиток слов'янського етнічного елемента проходили в лісостеповій смузі Східної Європи і слов'яни на цих землях є автохтонним населенням. Посилаючись на відсутність повної тотожності всіх видів матеріальної культури у цьому районі, ряд дослідників останнім часом не визнає цього положення, вважаючи, що для всього раннього періоду, що передує історичним слов'янам, характерна постійна зміна населення в зазначених територіальних межах. Таким чином, одне з найважливіших питань слов'янської проблеми — це винайдення відповіді на питання: змінювалося чи не змінювалося населення протягом часу до першої писемної згадки про слов'ян.

Зміну населення в лісостеповій смузі Придніпров'я, що найімовірніше пов'язується з давніми слов'янами, можна простежити, розглянувши територіальні зміни археологічних культур, не торкаючись спеціально етнічної належності носіїв самих культур. За вихідний момент доцільно взяти час переходу від бронзового до залізного віку. Цей хронологічний рубіж вигідний для нас рядом факторів. У цей час: 1) відбуваються докорінні зміни в технічній оснащеності місцевого населен-

ня; 2) у ранньому залізному віці формуються великі етнічні спільності що ввібрали в себе мозаїчну строкатість бронзового віку; 3) племена Європи стали менш рухомими, зменшились міграційні і переселенські хвилі, стабільною стала осілість; 4) для раннього залізного віку науці відомі перші писемні звістки про населення внутрішньої Європи, в тому числі про племена півдня Східної Європи, в числі яких можна вбачати, хоч і проблематично, частину протослов'янських племен.

Для окреслення рамок шуканої території можемо скористатися досягненнями сучасного мовознавства в питанні походження слов'ян і їх найдавнішої території, яке виробило з даного питання більш-менш єдину думку Так, Ф. П. Філін пише: «Прабатьківщина слов'ян... знаходилася в стороні від морів, гір і степів, в лісовій смузі помірної зони, багатій озерами й болотами»²¹. Тобто найдавнішими слов'янськими землями він визнає лісостепову і лісову зони на схід від Вісли, на Волині, в області українського Полісся. Такої самої думки дотримується польський славіст К. Мошинський, який на основі гідронімії Дніпровського басейну робить висновок, що найбільше скупчення слов'янських річкових назв зосереджено між Прип'яттю і південними районами Середнього Подніпров'я, включаючи й межиріччя Десни і Трубежу²². Ця територія визнається праслов'янською ще з часів Л. Нідерле, який писав: «...слов'яни в добу своєї етнічної і мовної єдності жили на території сучасної східної Польщі, південної частини Білорусії (в районі середньої течії р. Березіни, а також по течії Сожу і Іпуті), в північній частині України, Поділля, Волині і Київщини з Десною»²³. Можна навести ще ряд висловлювань видатних філологів²⁴, які визнають найдавніші слов'янські землі в межах Полісся, але і вказаних цілком досить для відправної точки.

3

Процес освоєння заліза лісостеповими племенами правобережного Подніпров'я пов'язаний з носіями чорноліської культури, що сформувалася в межиріччі Дніпра і Дністра в X ст. до н. е. і проіснувала до середини VII ст. до н. е. Як з'ясувалося в результаті широких археологічних розкопок поселень і городищ, чорноліська культура залишена осілим землеробським населенням, що сформувалося на основі землеробських племен східнотшинецької і білогрудівської культур середньої та пізньої доби бронзового віку. Пам'ятки чорноліської культури зараз відомі від р. Тясмину на півдні до верхньої течії правих приток Прип'яті і Південного Бугу, в східному напрямку вони тягнуться вздовж лівого берега Дніпра, охоплюючи басейн р. Ворскли. Західним кордоном є правобережжя Дністра²⁵. Це — територія чорноліської культури для пізнього етапу її існування, а на ранньому (X—XI ст. до н. е.) вона була меншою, і басейн Ворскли до її складу не входив.

Ранній період чорноліської культури, яким закінчується бронзовий вік на Середньому Подніпров'ї, характеризується неукріпленими посе-

леннями з напівземлянковими зрубними житлами, що мали відкриті вогнища, значною кількістю господарських ям-погребів, крем'яними та бронзовими знаряддями праці. В матеріальній культурі спостерігається виразні пережитки племен попередньої білогрудівської культури. Починаючи з VIII ст. до н. е. в чорноліського населення змінюється характер матеріальної культури — поряд з бронзовими речами з'являються залізні знаряддя праці, залізне озброєння, майже повністю зникають крем'яні вироби, пишними стають прикраси. Помітні зміни настають і в соціальному житті суспільства — поряд з поселеннями неукріпленого типу з'являються городища. Вони концентруються в південних районах поширення культури, і найбільше їх угруповання зафіксовано в басейні р. Тясмину, де вони становлять суцільну оборонну лінію вздовж правого берега річки від Дніпра до Чорного лісу²⁶. В той же час на основній території поширення чорноліської культури — в районі Умані, на Канівщині, Поділлі, на Волині до р. Горині і в районі м. Києва — панівними лишаються неукріплені поселення²⁷. У поховальному обряді для цього часу характерним є трупопокладення і трупоспалення в курганах і ґрунтових могильниках. Для північної території поширення культури відомі лише безкурганні трупоспалення. Появу курганного обряду поховання О. І. Тереножкін пов'язує з впливами степового кочового населення²⁸.

Для чорноліського етапу історії розвитку землеробських племен лісостепового Правобережжя слід відзначити *найбільш ранній і активний захист своєї території* від войовничих племен, що проявився в *планомірній організації лінії укріплень південних кордонів*. Захист землеробських угідь від нападів сусідів дослідники відзначають і для більш раннього часу²⁹, але в чорноліській культурі вперше спостерігається принципово нова оборона в широких суспільних масштабах. Появу городищ О. І. Тереножкін пов'язує з небезпекою з боку кіммерійсько-скіфських племен Степового Причорномор'я³⁰. З точки зору оцінки воєнно-політичної ситуації, що склалася в цей час на півдні Східної Європи, це правильно. Але слід підкреслити інший бік цього явища.

Потясминська оборонна лінія є прямим свідченням того, що землі лісостепових племен уже з чорноліського часу щонайменше оформились у категорію суспільної території із сталим етнічним складом населення, з урегульованими відносинами з сусідніми племенами і етнічними групами. Територію чорноліських племен ми можемо розглядати вже як історично завершену категорію. Априорі можна стверджувати, що відносини між племенами і особливо між різноетнічними групами населення здійснювалися і регулювалися певними традиційно виробленими звичаями, своєрідними «законами», що стихійно склалися в процесі довгого співіснування, тим, що пізніше лягло в основу юридичного (правового) оформлення цих стосунків. Вироблення таких звичаїв уже само по собі передбачає тривале утримання тієї чи іншої території якоюсь

етнічною групою населення. В даному випадку це однаково важливо як для оточуючого населення, що «примиряється», «звикає» до свого сусіда і його території, поважаючи її цілісність, так і для самих володарів, цієї території, які сприймають її як невід'ємну частину свого буття[^]. Особливо це стосується територій із землеробським характером господарства, освоєння і культивування яких вимагало значного часу і великих колективних зусиль. З такої точки зору оборонна лінія чорноліських городищ може служити чітким і надійним джерелом якісно нового ставлення населення до своєї території. Оформленню чорноліської культури в єдину етнічну територію із сталими межами передували тривалі історичний процес розвитку, нерозривно пов'язаний із становленням чорноліської етнічної спільності. Першооснови цього процесу дослідники вбачають у землеробських племенах попереднього часу, починаючи десь з XV ст. до н. е.

Однак це не означає, що територіальні спільності раннього залізного віку залишались чимось сталим і незмінним протягом наступних часів. Вони змінювалися, але в цих змінах провідну роль почали відігравати процеси культурних взаємовпливів, які з часом, при їх інтенсивності, зводились до асиміляції сильнішими етнічними колективами більш слабких, до поступового, в основному мирного, проникнення однієї етнічної групи до складу іншої. Першоосновою процесів асиміляції були культурні контакти, економічні зв'язки, в яких верх брала сильніша, розвинутіша сторона. На відміну від завоювань, процеси асиміляції — це довготривалі явища.

Чорноліське угруповання було одним з найсильніших серед лісостепових племен Східної Європи, що значною мірою зумовлювалось розвинутою місцевою металургією, обробкою заліза і кольорових металів. На ранньому ступені розвитку чорноліська культура зазнала відчутних впливів пізньозрубних племен Причорномор'я. Ці впливи найбільш чітко проявляються в запозиченні і проникненні на чорноліські землі бронзових виробів степових зразків — дволезових ножів, списоподібних кинджалів* наконечників списів, кельтів та ін. Під безпосереднім впливом кочового населення Степу формувалася бронзова індустрія білогрудівських племен. З VIII ст. у складі інвентаря чорноліських пам'яток з'являються чисто степові набори кінського спорядження з характерними псаліями і двокільчастими вудилами, кістяні наконечники стріл тощо. Таким чином, простежується встановлення контактів між населенням Середнього Подніпров'я і Кавказу, посередниками в яких виступали скіфи. Проте взаємовідносини з племенами зрубної культури не мали однобокого характеру. Дослідники відзначають і впливи чорноліської культури на культуру степового населення, але останні були набагато скромнішими за масштабами³¹.

Певні впливи на культуру чорноліського населення відзначено і з боку Карпато-Дунайської області, проте вони не були скільки-небудь відчутними, а з другого ступеня чорноліської культури, коли значного

поширення набуло залізо, ці впливи майже повністю припиняються³³. На підставі аналізу цілих груп пам'яток і окремих знахідок О. І. Тереножкін зазначає щодо західних впливів: «Культурні відміни між Сходом і Заходом були настільки значними, що вони не дають підстав вбачати будь-якого пересування населення з Карпатського басейну в український Лісостеп протягом всього передскіфського часу. Тим більше такого пересування із заходу на схід не могло відбутися на початку скіфського періоду, відзначеного натиском азіатських кочовиків на області українського Лісостепу і далі на захід»³³. При цьому той же дослідник відзначає надзвичайно цікаву і важливу деталь, а саме: культури пізнього бронзового і раннього залізного віку в Середньому Подніпров'ї прийнято розглядати тільки з точки зору того, яким зовнішнім впливам вони підлягали. Якось дивно при цьому забувається, що племена Подніпров'я і самі являли собою велику і активну в культурному відношенні силу, не кажучи вже про їх воєнний потенціал³⁴.

Активність племен чорноліської культури щодо західних земель мала своїм наслідком те, що вона запобігла поширенню фракійського населення із Задністров'я на схід, а на Західному Поділлі привела до зміни культури фракійського гальштату скіфоїдною культурою Лісостепу³⁵.

В цей час чорноліське угруповання пересувається на південь, в басейн Тясмину, поглинає якусь частину степового населення зрубної культури і укріплюється на південних кордонах³⁶. Надзвичайно важливим фактором, що засвідчує активну діяльність і напрямки розселення, є ворсклинська локальна група скіфського часу, яка виникла в результаті переселення на лівий берег Ворскли частини чорноліського населення десь у VIII чи на початку VII ст. до н. е.³⁷

Таким чином, для чорноліського часу можемо відзначити, що основна територія осілого землеробського населення правобережного Лісостепу не тільки не зазнала зміни населення в результаті руху воєвничих степових племен чи проникнення племен з фракійського заходу, а й самі носії Чорнолісся зміцнюють і розширюють власну територію, наслідком чого був вихід їх в басейн Тясмину на півдні і Ворскли на сході.

Особливий інтерес для нашої теми становлять північно-західні зв'язки чорноліської культури, зокрема її взаємовідносини з культурами Вісло-Одерського межиріччя. Адже саме цей район багатьма дослідниками визнається як такий, що постійно або принаймні протягом тривалого часу впливав на розвиток місцевого населення Середнього Подніпров'я як у ранньому залізному віці, так і в пізніші часи — на рубежі та в першій чверті I тисячоліття н. е. Саме з Вісло-Одерських земель, на думку багатьох вітчизняних славістів, здійснювались переселення в лісостепову зону Подніпров'я, на південний схід, ті переселення, які приводили до повної чи часткової зміни осілого землеробського населення Лісостепу або, щонайменше, — до формування нових культурних спільностей. Ці погляди базуються на старій, давно віджитій тезі про визнання носіїв лужиць-

кої культури праслов'янами і про експансію лужицької культури на Придніпров'я. Ця теза, висунута в свій час польською націоналістичною школою, існувала як робоча гіпотеза, але оскільки вона довгий час лишалася науково не обгрунтованою, то інтерес до неї поступово притупився. Провідні вчені і в момент її появи поставилися до неї з великою обережністю. Так, Л. Нідерле, говорячи про найдавнішу територію слов'янства, брав до уваги досягнення польських археологів, але при цьому зазначав: «Якщо вдасться довести слов'янське походження полів поховань (лужицького типу.—В. Б.), які цілком відносяться до I тисячоліття до н. е., то необхідно буде мати на увазі, що слов'яни, які проникли за Ельбу, були витіснені в другій половині цього тисячоліття частково кельтами, що рухалися із заходу, а потім германцями з півночі, так що Вісла знову стала їх західним кордоном і залишалась ним аж до початку великого слов'янського переселення». Л. Нідерле мав значні сумніви щодо слов'янської належності лужицьких полів поховань: «В цю (слов'янську.— В, Б.) територію не слід включати західну частину, розташовану між Ельбою і Віслою, поки не буде доведено слов'янську належність полів поховань в цій області, якщо її *взагалі буде коли-небудь доведено*» (курсив наш.— Б. Б.)³⁸. Зараз відомо, що побоювання Л. Нідерле виправдались. Довести слов'янську належність лужицької культури так і не вдалося. Не вдалося довести і лужицьку експансію на території Волині і Придніпров'я. Про наукову неспроможність вісло-одерської теорії висловилися лінгвісти, в тому числі й польські, які довели, що носії лужицької культури не мають ніякого відношення до слов'ян. Це підтвердилось і на археологічних матеріалах, в розробці яких велика заслуга належить О. І. Тереножкіну³⁹. Про вісло-одерську теорію можна було б уже і не згадувати, оскільки вона являє собою вже тільки чисто історіографічний інтерес, коли б до цього часу її не сприймали як таку, що існує, деякі дослідники. І тільки інерційним впливом цієї теорії можна пояснити те, що Ю. В. Кухаренко, а слідом за ним Д. О. Мачинський так завзято відстоюють думку про прийшлий з Повіслення характер зарубинецької культури⁴⁰.

Теорія східної експансії лужицької культури мала ті згубні наслідки, що вона спрямувала розробку проблеми походження слов'ян у зовсім неправильне русло, що привело до ряду помилок і гальмування вирішення проблеми. Крім того, ця теорія припинила розробку питання про західні і північно-західні впливи культури раннього залізного віку Східної Європи. Зараз відомо, що матеріали східноєвропейського типу, хоча і в невеликій кількості, проникали на територію сучасних західних областей УРСР уже починаючи з кімерійського часу⁴¹. З чорноліського часу ці впливи стають більш стійкими і виразними. Насамперед слід назвати металеві вироби, які досягли території сучасної Угорщини, Східної Німеччини, Польщі, Словаччини. Крім металевих виробів, представлених в основному зброєю, на західні території проникають і предмети кінського спорядження. О. І. Тереножкін відзначає великий вплив чорноліської

кераміки на західні території аж до Південно-Східної Польщі⁴².

Археологічні дані показали, таким чином, що лужицька культура ніколи не заходила на землі Подніпров'я і не могла бути визначальною у формуванні археологічних культур Лісостепу в ранній залізний вік. Навпаки, носії чорноліської культури були настільки міцною і зрілою етнічною спільністю, що впливи їхньої культури досягли далеких західних і північно-західних земель, залишивши по собі виразні сліди в матеріальній культурі і порушивши всі традиційні середньоевропейські культурні контакти.

Таким чином, для чорноліської культури можемо відзначити стабільне оформлення основного ядра території землеробського населення лісостепової зони Східної Європи з потужною лінією укріплень на південних кордонах, з розвинутими взаємовідносинами з оточуючими племенами. Одночасно відзначається розселення чорноліських племен у південному і східному напрямках, а також встановлення далеких культурних впливів на західні і північно-західні землі. Характер цих впливів надзвичайно важливий, оскільки в наступні історичні періоди вони будуть постійно зростати, міцніти й в майбутньому визначать основні шляхи розселення лісостепових племен.

4

Розкопками на Тарасовій горі поблизу с. Жаботин Чигиринського району, що були проведені в 1950 р. Є. Ф. Покровською, виявлено поселення, матеріали якого мають провідне значення для характеристики ранньоскіфської культури лісостепового Правобережжя⁴³. Ці матеріали виявилися найбільш давніми серед скіфоїдних старожитностей. Хронологічно вони відповідають середині VII—VI ст. до н. е. В наші дні вони дістали назву «жаботинський тип пам'яток» і стали сполучною ланкою між чорноліською культурою і наступною культурою землеробського населення скіфського часу. Культурна спадкоємність чорноліських і жаботинських пам'яток і останніх з культурою скіфоїдного типу простежується в характері керамічних виробів, житлобудуванні, побутовому інвентарі. Територіально ці пам'ятки відомі від району Умані до Київщини.

Пам'ятки жаботинського типу дали можливість встановити безперервність історичного процесу протягом всього раннього залізного віку і на основі джерелознавчого матеріалу довести наявність у Лісостепу місцевого населення, але вже у значно зміненій історичній обстановці.

Землеробське населення чорноліської культури залишило за собою в основних межах стару територію і у скіфський час. Південним кордоном цього населення лишалася Потяминська лінія, Південне Побужжя від його середньої течії до верхів'я і подільська частина Подністров'я з незначною смугою верхньої течії Пруту. В північному напрямку ці землі простяглися до витоків Горині і Случі і вздовж правого берега Тете-

рева. В межах цієї території виділяються три локальні групи археологічних пам'яток: києво-черкаська, східноподільська і західноподільська. Як і в чорноліській, в скіфській культурі можна простежити ту саму тенденцію до укріплення південних кордонів. У цей час на Потясминні знову відома єдина міцна лінія укріплених городищ, що тягнеться від Дніпра в південно-західному напрямку. Далі на захід городища розташовуються в Побужжі і в Подністров'ї, а між ними де-не-де розкидано поодинокі неукріплені селища. Одночасно з південною лінією оборони з'являється зовсім нова оборонна лінія по Дніпру — від північних околиць Києва до Тясмину. Північна і північно-західна межа вказаних груп пам'яток не має укріплених городищ. На них відзначено тільки селища відкритого типу, що може навести на думку про відсутність воєнної небезпеки з цього напрямку.

У порівнянні з початком залізного віку для цієї території в скіфський час спостерігається значне збільшення і зміцнення городищ у прикордонних землях, хоча нова система оборони накладається на стару чорноліську лінію.

Вказані вище три локальні групи осілого населення Лісостепу скіфського часу виступають у зовсім новій якості. Носії цієї культури вперше згадуються на сторінках писемних джерел, що належать античним авторам. Серед етнічних і етнографічних груп Скіфії, за Геродотом, на цих землях локалізуються скіфи-орачі, а їх північними сусідами виступають неври, що пов'язуються з підгірцівсько-милоградською археологічною культурою. Назва племен «скіфи-орачі» вже багато що прояснює. По-перше, на підставі цієї назви можемо пересвідчитись, що визначення лісостепоного населення між Дніпром і Дністром як осілого землеробського населення для доби пізньої бронзи і раннього залізного віку, встановлене на підставі археологічних матеріалів, є цілком правильним, і генетична лінія, що ведеться від бронзового віку до скіфського часу, теж правильна. По-друге, спеціалісти з скіфської археології небезпідставно вбачають у скіфах-орачах попередників історичних слов'ян чи одну з протослов'янських груп⁴⁴, а їх північними сусідами визнають неврів. Слов'янська належність останніх дуже ймовірна, а оскільки підгірцівсько-милоградська культура складалася саме в скіфський час на її північно-західній периферії, то таке припущення стає ще більш правдоподібним. Незважаючи на те, що слов'янська належність як скіфів-орачів, так і неврів ще остаточно не доведена, все-таки ми з великою ймовірністю можемо відстоювати думку про те, що дана територія — це основне ядро протослов'янських земель.

У період розвинутого залізного віку матеріальна культура лісостепоного населення правобережного Подніпров'я зазнала значних змін. Вони сталися під впливом культури кочових іраномовних скіфів Причорномор'я. Особливого поширення серед місцевого населення набули предмети скіфського кінського спорядження, озброєння, так званий звіриний стиль мистецтва, деякі риси поховального обряду тощо. Проте старі, тра-

диційні зв'язки і відносини із сусідніми племенами не перериваються і в скіфський час. Продовжуються тісні контакти з кочовим населенням степової зони, посилюються зв'язки з південними античними містами, і грецький імпорт посідає значне місце в середовищі місцевої культури. Однак західні і північно-західні впливи набувають надзвичайно широкого, досі небаченого розмаху, що стало справжнім знаменням епохи. Не слід забувати, що напрямки цих впливів були прокладені ще в попередню добу— в чорноліський час, а починаючи з рубежу VII—VI ст. до н. е. вони значно посилюються. Східноєвропейські імпорти скіфського часу буквально заповнили північно- і середньоєвропейські ринки. Найбільшого розвитку зв'язки з Північною і Середньою Європою набули в ранньоскіфський час, що засвідчено масовими знахідками скіфських архаїчних речей і насамперед озброєння. В північно-західному напрямку ці впливи охопили весь Вісло-Одерський басейн майже до самого узбережжя, в західному напрямку вони досягли Сілезії, охопили всю територію Чехословаччини, північно-західну Угорщину до великого вигину Дунаю включно, а в південно-західному напрямку — все Подунав'я⁴⁵. Концентрація скіфських речей в Середній і Північній Європі настільки значна, що західні дослідники у свій час одностайно дійшли висновку, що ми маємо справу із скіфськими завоюваннями. Проте це була помилкова точка зору. Працями А. І. Мелюкової, О. І. Тереножкіна, Г. І. Смирнкової та ін. зараз доведено, що про скіфське завоювання Середньої Європи говорити не доводиться, що перед нами тільки великий за масштабом культурний вплив⁴⁶.

Отже, в скіфський час спостерігаються культурні впливи, характерні і для попередньої доби, напрямок їх той самий. Стає очевидним, що про зміну населення Подніпров'я в скіфський час говорити не доводиться навіть при найбільших натяжках і напруженні джерел. Не помічається також жодного прояву пересування мешканців Вісло-Одерського межиріччя на землі Подніпров'я, навпаки, відзначається зворотний вплив місцевих культур по течії Вісли і верхів'ях Одеру та їх приток.

Історико-культурна ситуація на землях Східної Європи змінюється тільки в пізньоскіфський час у зв'язку з просуванням латенської культури в східному напрямку і германськими переселеннями на південь. Однак латенські впливи досягли території Східної Європи тільки десь на рубежі нашої ери, коли тут утвердилась зарубинецька культура. Навіть на території сучасного Закарпаття відчутні впливи латену спостерігаються тільки з II ст. до н. е., тобто в час, коли в Подніпров'ї вже сформувалась зарубинецька культура, а на території Прикарпаття і східних земель сучасної України ці впливи не були скільки-небудь відчутними і значущими⁴⁷. Вони із значними труднощами простежуються в зарубинецьких старожитностях, куди вони потрапляли при посередництві носіїв липицької культури⁴⁸.

Для скіфського часу, таким чином, ми теж не можемо вбачати зміни основного складу населення в лісостеповій смузі, а вважаємо, що в

цьому районі відбувався дальший розвиток місцевих племен в нових історичних умовах при значних змінах характеру матеріальної культури. Для цього часу ще фіксується в основному стара, стабільна територія, хоча північно-західний напрямок культурних впливів значною мірою вже підготував основи для можливих розселень місцевого населення.

Зв'язок місцевого населення з старожитностями зарубинецької культури рубежу нашої ери ще викликає гострі суперечки, які зводяться в основному до визнання чи невизнання спадкоємності в матеріальній культурі. Слід зазначити, що в пізньоскіфських пам'ятках лісостепової зони матеріальна культура теж зазнає своєрідних змін. Дослідники відзначають, що серед ліпного посуду виділяється група кераміки, яка формами і характером орнаменту нагадує зарубинецькі форми⁴⁹. Разом з тим давно відомо, що на пізньоскіфських городищах Нижнього Подніпров'я значний процент ліпної кераміки становлять гострореберні миски з слабим лискуванням поверхні, які з'являються в час, що передує виникненню зарубинецької культури. Такі ж матеріали відомі для III ст. до н. е. і в Подністров'ї в пам'ятках типу Лукашівки. Загальний їх вигляд настільки близький до зарубинецьких, що дослідники неодноразово висловлювались за те, що це є прояв південного проникнення зарубинецьких племен. Зараз ми можемо впевнено говорити, що матеріали ці більш ранні і передують зарубинецьким старожитностям. їх, очевидно, слід розглядати як ту основу в пам'ятках скіфського часу, на базі якої формується сама зарубинецька культура. Останню із скіфськими і скіфоїдними пам'ятками пов'язує також поховальний обряд, окремі елементи якого можна пояснити тільки пережитками скіфського часу (трупопокладення, наявність горілого дерева в могилах, звичай класти в поховання жертвне м'ясо тощо)⁵⁰. Ці елементи зарубинецької культури вказують на виростання її з пізньоскіфських пам'яток і на генетичні зв'язки між ними. Дані матеріали засвідчують наявність місцевого населення в лісостеповому Подніпров'ї і для рубежу нашої ери. Воно виступає в цей час як носій зарубинецьких старожитностей, а в писемних джерелах воно відоме під назвою венедів.

З наведеного можна зробити висновок, що протягом I тисячоліття до н. е. правобережний Лісостеп був зайнятий осілим землеробським населенням, яке утримувало за собою сталу територію, активно її захищало від зовнішнього ворога складною системою укріплень. Ця територія формувалась разом з формуванням місцевого населення і стала основним ядром слов'янських земель рубежу нашої ери.

ПРИМІТКИ

¹ В. Георгієв. Балто-славянський, германський и индо-иранський.—«Славянская филология», 1958, № 1, стор. 25.

² П. Н. Третьяков. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966; А. И. Тереножкин. Предскифский период на Днепровском Правобережье. К., 1961; Н. Ё w m i a Ń s k i. Początki Polski. Warszawa, 1964; J. E i s n e r. Rukovet slovanske archeologie. Praha, 1966.

³ М. И. Артамонов. Вопросы расселения восточных славян и советская археоло-

гия.— Проблемы всеобщей истории. Л., 1967; И. И. Ляпушкин. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства.— МИА, № 152. Л., 1968.

⁴ М. И. Артамонов. Вказ. праця, стор. 62—70; И. И. Ляпушкин. Вказ. праця, стор. 5—22.

⁵ П. Н. Третьяков. Вказ. праця, стор. 222—225.

⁶ А. И. Тереножкин. Предскифский период на днепровском Правобережье. К., 1961, стор. 12—40; В. А. Іллінська, О. І. Тереножкін. Чорноліська культура.— Археологія Української РСР, т. 2. К., 1971, стор. 15—24.

⁷ Е. Ф. Покровская. К вопросу о сложении культуры земледельческих племен правобережного Приднепровья (бассейн р. Тясмина) в VIII—VI вв. до н. е. Автореферат кандидатской диссертации. К., 1953.

⁸ С. С. Березанская. Средний период бронзового века в Северной Украине. К., 1972, стор. 125—146, 187—193.

⁹ Н. L o w r n i a ŋ s k i. Вказ. праця, стор. 93—95; J. E i s n e g. Вказ. праця, стор. 42—56.

¹⁰ В. М. Даниленко. Дослідження пам'яток підгірського та бобринського типів на Київщині в 1950 р.— АП, т. VI, К., 1956; П. Н. Третьяков. Чаплинское городище.— МИА, № 70. М.—Л., 1959, стор. 131—138; й о г о ж. Локальные группы верхнеднепровских городищ и зарубинецкая культура.— СА, М., 1960, стор. 35—40.

¹¹ О. Н. Мельниковская. Племена южной Белоруссии в раннем железном веке. М., 1967,

¹² Ю. В. Кухаренко. Древнее Полесье. Автореферат докторской диссертации. М., 1965.

¹³ М. Ю. Смішко, І. К. Свешніков. Могильник III—IV ст. н. е. в с. Дитинячі Ровенської області.— Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття та Волині, вип. 3. К., 1961, стор. 102.

¹⁴ Ю. В. Кухаренко. Могильник Брест—Тришин (к вопросу о так называемой гого-гепидской культуре на территории Полесья и Вольни).— Тезисы докладов на заседаниях, посвященных итогам полевых исследований 1962 г. М., 1963, стор. 45—47.

¹⁵ Ю. В. Кухаренко. Волынская группа полей погребений.— СА, М., 1958, № 2, стор. 219—226.

¹⁶ И. С. Винокур, М. И. Островский. Раковецкий могильник.— История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры. М., 1967, стор. 144—160; Н. М. Кравченко. Косановский могильник.— Там же, стор. 77—136, табл. I, 4, 9, 13.

¹⁷ Розкопки С. В. Махно. Фонди ІА АН УРСР.

¹⁸ Ю. В. Кухаренко. Готы и Черняховская культура.— КСИА, вып. 121, М., 1970.

¹⁹ М. И. Артамонов. Вказ. праця, стор. 48—51; В. Д. Баран. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. К., 1972, стор. 117.

²⁰ Див. дискусію з проблем черняхівської культури.— КСИА, вып. 121. М., 1970.

²¹ Ф. П. Филин. Образование языка восточных славян. М.—Л., 1962, стор. 122.

²² К. M o s z y ŋ s k i. Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego. Prace językoznawcze, 16. Wrocław—Kraków, 1957.

²³ Л. Нидерле. Славянские древности. М., 1956, стор. 33.

²⁴ Див.: «Вопросы языкознания», 1958, № 2; С. Б. Бернштейн. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. М., 1961, стор. 65.

²⁵ А. И. Тереножкин. Предскифский период..., стор. 12—34, 220, рис. 147.

²⁶ В. А. Іллінська, О. І. Тереножкін. Чорноліська культура.— Археологія Української РСР, т. 2. К., 1971, стор. 16.

²⁷ Там же, стор. 16.

²⁸ Там же, стор. 20.

²⁹ С. С. Березанская. Средний период бронзового века в Северной Украине, стор. 135.

³⁰ А. И. Тереножкин. Предскифский период..., стор. 40.

³¹ Там же, стор. 199—200.

³² Там же, СТОД. 211.

- ³³ Там же, стор. 212.
- ³⁴ Там же, стор. 213.
- ³⁵ Там же, стор. 217.
- ³⁶ Там же, стор. 214.
- ³⁷ Г. Т. Ковпаненко. Племена скифського часу на Ворсклі. К., 1967, стор. 173—174.
- ³³ Л. Нидерле. Вказ. праця, стор. 32—33.
- ³⁹ А. И. Тереножкин. Лужицкая культура и культуры Среднего Поднепровья.— КСИИМК, вып. 67, М., 1957, стор. 3 і далі.
- ⁴⁰ Ю. В. Кухаренко. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры.— СА, 1960, № 1; Д. А. Мачинский. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры.— КСИИМК, вып. 107, М., 1966, стор. 4, 7.
- ⁴¹ А. И. Тереножкин. Предскифский период..., стор. 218—219.
- ⁴² Там же, стор. 220.
- ⁴³ Є. Ф. Погорельська. Вказ. праця.
- ⁴⁴ В. А. Іллінська, О. І. Тереножкин. Скифський період.— Археологія Української РСР, т. 2, стор. 184.
- ⁴⁵ А. И. Тереножкин. Предскифский период..., стор. 221—224.
- ⁴⁶ А. И. Мелюкова. К вопросу о памятниках скифской культуры на территории Средней Европы.— СА, XXII. М., 1955, стор. 138; А. И. Тереножкин. Предскифский период...; Г. И. Смирнова. Результаты раскопок Западноукраинской экспедиции 1955 г.— Сообщения Государственного Эрмитажа, вып. X. Л., 1956.
- ⁴⁷ В. І. Бідзіля. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. К., 1971, стор. 153.
- ⁴⁸ Там же, стор. 154.
- ⁴⁹ В. Г. Петренко. Культура племен Правобережного Среднего Приднепровья в IV—III вв. до н. э.— МИА, № 96, М., 1961.
- ⁵⁰ А. І. Кубишев. Деякі підсумки дослідження Пирогівського могильника (стаття у цьому збірнику).